

DİLÇİLİK

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2023.2.59>

UOT: 81

ORTA ƏSRLƏRDƏ FARS DİLİNİN AZƏRBAYCANLI ALİMLƏR TƏRƏFİNDƏN TƏDQIQINƏ DAİR ARAŞDIRMALAR

Vüqar MƏMMƏDOV*

Açar sözlər: fars dilçiliyi, lüğət, Cəmilə Sadıqova, Təyyibə Ələsgərova

XÜLASƏ

Qədim tarixə malik fars dilçiliyində, xüsusən də onun bir çox sahələrinin təşəkkülündə azərbaycanlı alimlərin böyük rolu olmuşdur. XI-XIII əsrlərdə Qətran Təbrizi, Hübeyş Tiflisi, Hinduşah Naxçıvani, Hüsəməddin Xoyi, Məhəmməd bin Hinduşah Naxçıvani və digər alimlərimiz izahlı, ikidilli və ensiklopedik lüğətləri ilə, eləcə də qrammatik qeydləri ilə fars dilçiliyinin təməlinin qoyulmasına və inkişafına öz töhfələrini vermişlər.

Bu alimlərin və onların əsərlərinin elmi ictimaiyyətə yaxından çatdırılmasında, ümumiyyətlə min illik dövrü əhatə edən dərin araşdırmalar apararaq monoqrafiya çap etdirən, XIII əsrə aid farsca-türkcə iki lüğətin elmi-tənqidi mətnini hazırlayan, bu mövzuda çoxsaylı məqalələr dərc etdirən şərqsünas alimlər – filologiya üzrə fəlsəfə doktorları Cəmilə Sadıqovanın və Təyyibə Ələsgərovanın böyük xidmətləri vardır.

Məqələdə bu tədqiqatçıların orta əsrlərdə fars dilinin azərbaycanlı alimlər tərəfindən öyrənilməsinə dair monoqrafiya və kitabları, məqalələri və məruzələri nəzərdən keçirilir.

Giriş

Azərbaycanda fars dilçiliyinin tarixi min illik bir dövrü əhatə edir. XI əsrdən başlayaraq, Azərbaycan alimlərinin yazdıqları leksikoqrafik əsərlər, lüğətlərə əlavə edilmiş qrammatik öçerklər, qrammatikalar, dərsliklər, müntəxabatlar fars dilçiliyinin gələcək inkişafının təməl daşını qoymuşdur (7, s.4).

Azərbaycanda fars dilçiliyinin tarixinin öyrənilməsi tarixi isə şərqsünas alimlər, filologiya üzrə fəlsəfə doktorları Cəmilə Sadıqova və Təyyibə Ələsgərovanın adları ilə bağlıdır. Bu zəhmətkeş alimlər birlikdə bu sahənin min illik tarixinin ilk 9 əsrini tədqiq edərək bu sahədə qiymətli bir əsər ərsəyə gətirmiş, həmçinin azərbaycanlı müəlliflərin qələminə məxsus orta əsrlərə aid farsca-türkcə iki lüğətin elmi-tənqidi mətnlərini elmi ictimaiyyətə çatdırmışlar. Eyni zamanda fars dilini öyrənən Azərbaycan alimləri ilə bağlı çoxsaylı məqalələr yazmış, bir sıra beynəlxalq konfranslarda dərin elmi məzmunlu və elmi əhəmiyyətli məruzələr etmişlər.

C.Sadıqova və T.Ələsgərova həmmüəlliflikdə fars dilinin Azərbaycan alimləri tərəfindən tədqiq edilməsinin zəngin çoxəsrlik tarixini araşdıraraq 1990-cı ildə “Fars dilini tədqiq edən

* *Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu.*

E-mail: vm12345@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0001-6294-6622>

Azərbaycan alimləri (XI–XX əsrin birinci rübü)” kitabını çap etdiriblər. Əsərin uğuru və böyük əhəmiyyəti İran nəşirlərinin də diqqətini cəlb edib və bu kitab İranda İbad Məmişadə tərəfindən tərcümə edilərək 1999-cu ildə Tehranda “تحقیقات دانشمندان آذربایجانی در باره زبان فارسی” adı altında çap etdirilib. Fars dilçiliyi tarixində böyük bir dövrü əhatə edən tədqiqatda C.Sadiqova XI–XVII əsrləri öyrənib. XVIII əsrdən XX əsr Oktyabr inqilabına qədərki dövrü isə T.Ələsgərova tədqiq edib.

Eləcə də onlar 1993-cü ildə “Hinduşah Naxçıvani. “əs-Sihah əl-Əcəmiyyə”” və 1996-cı ildə “Hüsaməddin Xoyi. “Töhfeyi Hüsam”” kitablarını çap etdiriblər.

Bu məqalədə fars dilinin azərbaycanlı alimlər tərəfindən tədqiqinin orta əsrlər dövrünü nəzərdən keçirdiyimizə görə, XI–XVII əsrlərə dair məhz C.Sadiqova tərəfindən bu sahədə görülən işləri, eləcə də C.Sadiqovanın orta əsrlər fars-türk leksikoqrafiyasına dair həm fərdi, həm də Təyyibə Ələsgərova ilə müştərək işlərini – kitab, məqalə və məruzələrini araşdırmaya cəlb etmişik.

1. XI–XVII əsrlərdə fars dilinin azərbaycanlı alimlər tərəfindən öyrənilməsinə dair kitablar

Azərbaycanda fars dilçiliyi sahəsində böyük xidmətləri olan alimlərdən biri AMEA-nın Şərqsünaslıq İnstitutunda aparıcı elmi işçi, şöbə müdiri vəzifələrində çalışmış filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Cəmilə Sadiqovadır. Həyatının 50 ildən çoxunu AMEA Şərqsünaslıq İnstitutunda elmi fəaliyyətə sərf edən alim fars dilinə, dilçilik tarixinə və leksikoqrafiyasına dair dəyərli tədqiqatların müəllifidir.

C.Sadiqova T.Ələsgərova ilə həmmüəlliflikdə fars dilinin Azərbaycan alimləri tərəfindən tədqiq edilməsinin zəngin çoxəsrlik tarixini araşdırmışdır. Bu alimlərin böyük zəhməti nəticəsində 1990-cı ildə Bakıda “Elm” nəşriyyatı tərəfindən “Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri (XI–XX əsrin birinci rübü)” adı altında 225 səhifə həcmində nəşr edilmiş əsərin C.Sadiqovaya aid hissəsi 117-ci səhifəyə qədərini əhatə edir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu hissədə XI–XVII əsrlərdə azərbaycanlı alimlər tərəfindən fars dilinin tədqiqindən bəhs edilir. Buraya əsərin ilk dörd fəslə və XVI–XVIII əsrləri əhatə edən beşinci fəslin bir hissəsi daxildir.

“Fars dili qrammatikasının yaranmasına qədər dilçiliyin vəziyyəti” adlı birinci fəslin ilk hissəsində fars dilçiliyinin meydana gəldiyi tarixi şərait nəzərdən keçirilir. Fars dilçiliyinin Azərbaycanda yaranması isə fəslin sonrakı hissəsində araşdırılır. Fars dilçiliyi tarixinə dair fikir söyləyən bir çox tədqiqatçılar orta əsr lüğətlərində adı çəkilən Əbu Həfs Soğdi (XI əsr) risaləsini bu sahədə ilk mənbə kimi qeyd etsələr də, C.Sadiqova fars dilçiliyinin ilk rüşeymlərinin Azərbaycanda meydana gəlməsini, onun öyrənilməsinə ilk təşəbbüsün Azərbaycan alimləri tərəfindən göstərilməsini tutarlı faktlarla əsaslandırır.

Fars dilçiliyi tarixində mövcud olan ən qədim mənbənin müəllifi, XI əsr fars alimi Əsədi Tusinin “Luğəti-fors”unda istifadə mənbəyi kimi məhz Qətran Təbrizinin adı çəkilir.

Qətran Təbrizinin “Təfasir fi lüğəti-l-furs” izahlı lüğətində 300 çətin anlaşılan sözün şərhə verilir. Bu lüğət indiyə qədər aşkara çıxarılmayıb.

Daha sonra XII əsrdə böyük Azərbaycan alimi Hübeyş Tiflisi farsca “Kamil-ət-təbir” ensiklopedik lüğətini, “Loğəte qəvafi”ni, XIII əsrdə Hüsaməddin Xoyi “Töhfeyi Hüsam” farsca-türkcə və türkcə-farsca mənzum lüğətini yazmışlar.

“Fars dilçiliyi tarixində qrammatikanın yaranması” adlı ikinci fəsildə ilkin fars dili qrammatika mənbəyi kimi Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys Razinin “əl-Mucəm fi məairi əşari-l-əcəm” əsəri göstərilir. Şəms Qeys Razinin əsərində fars dili qrammatikasından bəhs edən məsələlər, o cümlədən şəkilçilər, məsdər, feilin zamanları, kəmiyyət kateqoriyası və s. C.Sadiqova tərəfindən şərh edilir. Azərbaycan alimlərinə həsr olunmuş kitabın bu bölməsində Şəms Qeys Razinin “əl-Mucəm”inə müraciət edilməsini C.Sadiqova aşağıdakı kimi izah edir: “Hər hansı bir elm tarixinin öyrənilməsində ilk əsərin müəyyənləşdirilməsi işin düzgün istiqamətə yönəldilməsinə və sonra yaranan əsərlərin düzgün qiymətləndirilməsinə kömək edir. Fars dili qrammatikası tarixinin öyrənilməsində də “əl-Mucəm”in böyük əhəmiyyəti vardır. Odur ki, tədqiqat obyektini fars dili qrammatikasını yazan azərbaycanlı alimlər olsa da, ilk qrammatik məlumat verən məxəzə nəzər salınmasa, ondan sonra

yananan əsərlərin təhlilinə girişmək çətin olar. Bu baxımdan əvvəl “əl-Mucəm”dəki qrammatik məlumatı nəzərdən keçirmək lazımdır” (7, s.34).

Kitabın üçüncü fəslində XIII-XIV əsrlərdə fars dili qrammatikasının Azərbaycanda öyrənilməsi vəziyyəti nəzərdən keçirilir. Şəms Qeys Razidən sonra fars dili qrammatikasına aid əsər yazan İbn Mühənnadır. İbn Mühənnə üç dilin – ərəb, monqol və fars dillərinin morfolojiya və sintaksis qaydalarını yazmış və onun yazdığı əsər “Hilyətu-l-insən və həlbətu-l-lisən” adlanır. Bu əsərin adı XIX əsrin sonlarına qədər dəqiq müəyyənləşdirilməmişdi. Onun bütün hissələri tam şəkildə, fars dilinə aid hissə də daxil olmaqla, türk alimi Kilisli Rüşfət tərəfindən çap etdirilib və o, ilk dəfə əsəri əlyazma nüsxəsində olduğu kimi “Hilyətu-l-insən və həlbətu-l-lisən”, müəllifini isə Cəmaləddin ibn Mühənnə adı ilə təqdim etmişdir.

C.Sadıqova bu fəsildə fars dili morfolojiyası məsələlərinin, o cümlədən feil, şəxs kateqoriyası, zaman kateqoriyası, məsdər, əmr şəkli, feil önlükləri, əvəzlilik, zərf, sifət, isim, say və köməkçi nitq hissələrindən qoşmalar, bağlayıcılar, ədatların “Hilyətu-l-insən və həlbətu-l-lisən”də nə şəkildə tədqiq edilməsini şərh edir.

Qeyd edək ki, fars dili qrammatikasına həsr edilən İbn Mühənnanın əsərində feil bəhsinə bəzi nəzəri şərhlər əlavə edilmiş, qalan nitq hissələri lüğətçik şəkildə təqdim olunmuşdur. Əsəri quruluşuna görə qrammatik lüğətçik də adlandırmaq olar.

Fars leksikoqrafiyası tarixində farsca-türkcə yazılmış ikidilli lüğətlərdən biri Hinduşah Naxçıvaninin “əs-Sihahu-l-əcəmiyyə”sidir. Bu lüğət dövrümüzə qədər gəlib çatan ikidilli lüğətlər içərisində öz qədimliyi və quruluşunun orijinallığı ilə seçilir. Hinduşah Naxçıvani fars dili qrammatikasını yazan ilk azərbaycanlı müəllifdir. Onun əsəri ilk fars dilçilik məsələlərinin öyrənilməsi nöqtəyi-nəzərdən öz dövrü üçün böyük əhəmiyyəti olan qiymətli bir abidədir. Bu əsərin təkcə fars dilçilik məsələlərinin deyil, həm də Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsində böyük rolu var.

C.Sadıqova kitabın dördüncü fəslində XIII-XIV əsrlərdə fars dilçiliyi sahəsində fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan alimlərindən Hinduşah Naxçıvani və onun oğlu Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin əsərlərini araşdırır. Burada Hinduşah Naxçıvaninin “əs-Sihahu-l-əcəmiyyəsi”ndə ayrıca olaraq fonetika, şəxs kateqoriyası, feilin zamanları, məsdər, feilin şəkil və növləri, inkarlıq kateqoriyası, feili sifət, kəmiyyət kateqoriyası, sözdüzəldici şəkildələr, şəxs əvəzliliklərinə aid məsələlərin hansı şəkildə verilməsi nəzərdən keçirilir. C.Sadıqova “əs-Sihahu-l-əcəmiyyə”nin dövrümüzə qədər gəlib çatan ikidilli lüğətlər içərisində öz qədimliyi və quruluşunun orijinallığı ilə böyük əhəmiyyət kəsb etməsini vurğulayır (7, s.69).

Bu fəsildə daha sonra fars leksikoqrafiyası tarixində Qətran Təbrizinin “Təfasir” və Əsədi Tusinin “Loğəte fors”undan sonra zəmanəmizə qədər gəlib çatmış üçüncü lüğət olan Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin “Sihahu-l-furs” izahlı lüğəti müxtəlif qrammatik kateqoriyalar üzrə araşdırılır. XV əsrdə daha bir azərbaycanlı alim Baba Nemətulla Mahmud Naxçıvaninin də fars dilinə aid izahlı lüğət yazması məlum olsa da, bu əsər indiyə qədər üzə çıxarılmayıb.

“XVI-XVIII əsrlərdə müxtəlif Şərqi ölkələrində fars dilçiliyi sahəsində fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan alimləri” adlı beşinci fəsildə ilk öncə XVI əsrə aid Vəhid Təbrizinin əlyazma nüsxəsi dövrümüzə çatmayan “Miftahu-l-bəda” lüğəti, eləcə də naməlum müəlliflərin “Risale fi qəvaidi-l-furs” və “Əmsilətu-l-farsiyyə” adlı qrammatika kitablarından söz açılır.

XVII əsrdə fars dili lüğətləri və qrammatikalarının yaranması xüsusən Hindistanda geniş vüsət alır və burada da əsas rolu azərbaycanlı alimlər oynayır. Kitabda Cəmaləddin Hüseyn İncunun “Fərənqe Cahangiri”, Mahmud bəy bin Abdulla Füsuni Təbrizinin “Miftahu-l-məani” və xüsusən də Məhəmməd Hüseyn bin Xələf Bürhan Təbrizinin “Börhane Qate”sindən geniş məlumat verilir. Sonuncu lüğət həm həcminə görə (20000 söz və frazeoloji birləşmə) əvvəlki lüğətlərdən üstündür, həm də sonrakı nəşrlərinin sayına görə. Həmin dövrdə Azərbaycanda yaradılan əsərlər sırasında Abdulla Unkutin yazdığı “Tuhfətu-l-əvvab” fars izahlı lüğəti xüsusi qeyd edilir.

C.Sadıqovanın araşdırdığımız mövzu ilə bağlı şərqşünaslıq elminə xidmətləri sırasında T.Ələsgərova ilə birgə apardığı tədqiqatları nəticəsində ərsəyə gətirdiyi böyük əhəmiyyətə malik iki

kitab da var. Fars-türk leksikoqrafiyasının təşəkkül dövrünü tədqiq edən alimlər bu mövzuda 1993-cü ildə XIII əsrin görkəmli Azərbaycan alimi Hinduşah Naxçıvaninin “əs-Sihah əl-əcəmiyyə” lüğətinin elmi-tənqidi mətnini, 1996-cı ildə isə həmin dövrün daha bir görkəmli Azərbaycan alimi Hüsaməddin Xoyinin leksikoqrafiyamız tarixində ilk mənzum lüğət olan “Töhfeyi Hüsam” əsərinin elmi-tənqidi mətnini, transkripsiyasını, türkcə sözlüyün əlifba sırası ilə düzümünü və dil xüsusiyyətlərini əhatə edən kitabları çap etdiriblər.

“əs-Sihah əl-əcəmiyyə” kitabı H.Z.Tağıyev adına mükafata layiq görülərək yüksək qiymətləndirilib.

Farsca-türkcə bu ikidilli lüğətdə 5117 fars sözünün türkcə 10000-ə yaxın müqabili verilir.

1993-cü ildə çap edilmiş 336 səhifəlik kitabda tədqiqatçıların həm Azərbaycan, həm də fars dilində geniş müqəddiməsi verilir. Tarixi mənbələrdə lüğətin adının müxtəlif cür adlandırılması müşahidə edilir. Eləcə də lüğətin hansı müəllifə aid olmasına dair də müxtəlif fikirlər olub. C.Sadıqova və T.Ələsgərova konkret faktlara əsaslanaraq müqəddimədə bu məsələlərə aydınlıq gətiriblər. Burada Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvaninin həyat və yaradıcılığı barədə geniş məlumat diqqətə çatdırılıb.

Müqəddimədə “əs-Sihah əl-əcəmiyyə”nin əlyazma nüsxələrindən də hərtərəfli bəhs olunur. Tədqiqatçılar mövcud əlyazmalar arasında Sankt-Peterburq nüsxəsinin daha qədim olduğunu əsaslandırılıb.

Müqəddimədə Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvaninin lüğətinin əlyazma nüsxələrinin müqayisəsi də aparılaraq önəmli məqamları diqqətə çatdırılır.

Kitabda Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvaninin “əs-Sihah əl-əcəmiyyə”si lüğət müəllifinin öz müqəddiməsi, lüğətin özü və qrammatikasının elmi-tənqidi mətni verilir. Lüğətin özü 21 baba ayrılır. Sonda lüğətə daxil farsca sözlərin əlifba sırası ilə düzümü təqdim edilir.

1996-cı ildə işıq üzü görmüş Hüsaməddin Xoyinin “Töhfeyi Hüsam” lüğəti də C.Sadıqova və T.Ələsgərovanın elmimizə təqdim etdikləri böyük töhfələrdəndir. Hüsaməddin Xoyi “Töhfeyi Hüsam” lüğətini leksikoqrafiya tariximizə bəxş etmiş görkəmli Azərbaycan alimidir. Hüsaməddin Xoyinin XIII əsrdə yazılmış “Töhfeyi Hüsam” lüğəti şeir dilimiz haqqında geniş təsəvvür yaradan ilk nəzm əsəri kimi böyük əhəmiyyət daşıyır.

C.Sadıqova və T.Ələsgərovanın elmi ictimaiyyətə təqdim etdiyi kitab Hüsaməddin Xoyinin lüğətinin elmi-tənqidi mətnini, transkripsiyasını, türkcə sözlüyün əlifba sırası ilə düzümünü və dil xüsusiyyətlərini əhatə edir.

Hüsaməddin Xoyinin bu lüğəti filologiya elmimizin tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu lüğət vasitəsilə orta əsrlərdə fonetika, qrammatika, leksikoqrafiya etimologiya, dialektologiya, mətnşünaslıq, üslubiyyat, eləcə də əruza aid dəyərli məlumatlar əldə etmək olar.

Farsca-türkcə bu mənzum lüğət kitabda XI-XVI əsrlərdə tərtib edilmiş digər ikidilli lüğətlərlə müqayisədə verilib.

Kitabın ilk fəslində tədqiqatçılar C.Sadıqova və T.Ələsgərova Azərbaycan leksikoqrafiyasının XIII əsrdə inkişafından bəhs edirlər. Oxucuların diqqətinə XI-XIII əsrlərdə Azərbaycanda lüğətçilik ənənələrinin yaranması barədə məlumat çatdırılır. Tədqiqatçılar bu ənənələrin inkişaf istiqamətlərini nəzərdən keçirirlər.

Bu fəsildə həmçinin Hüsaməddin Xoyidən öncə və sonra nəzm şəklində hazırlanmış lüğətlərdən söhbət açılır. C.Sadıqova və T.Ələsgərova bu lüğətləri istifadə məqsədləri və əhatə dairəsinə görə qruplaşdırırlar. Burada dövrün Azərbaycanda tərtib edilmiş farsca-türkcə lüğətlərinin tekstoloji tədqiq prinsiplərindən də bəhs edilir.

Kitabın ikinci fəslə Hüsaməddin Xoyiyə və onun “Töhfeyi Hüsam” lüğətinə həsr olunub. Tədqiqatçılar burada Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bir cümlə ilə də olsun xatırlanmayan alimlərimizdən birinin də ana dilimizin ilk araşdırıcısı və carçısı Hüsaməddin Həsən ibn Əbdülmömin Xoyi (2, s.52) olduğunu diqqətə çatdırırlar. Bu hissədə Hüsaməddin Xoyinin əsrlərindən bəhs edilir, onların sırasında “Töhfeyi Hüsam”ın yeri göstərilir və bu lüğətin dil xüsusiyyətləri, əsərdə alliterasiya

nəzərdən keçirilir. Fəslin son bölümündə isə lüğətin əlyazma nüsxələrinin müqayisəsi verilir. İkinci fəsildə lüğətin nüsxələri araşdırılır, onların oxşar və fərqli cəhətlər diqqətə çatdırılır.

Daha sonra isə “Töhfeyi Hüsam”ın elmi tənqidi mətni təqdim edilir. İlk öncə 20 qitədən ibarət lüğətin kiril əlifbası ilə transkripsiyası və türkcə sözlük verilir.

Türkcə sözlüyə gəldikdə, bu sözlük əlifba sırası ilə düzümdə verilir, sözlər orta əsrlərdə yazılmış abidələr, ikidilli, izahlı lüğətlərlə müqayisədə təqdim edilir, həmçinin sonda şərhlər verilir.

Sonda “Töhfeyi Hüsam”ın orijinal ərəb əlifbası ilə elmi-tənqidi mətni təqdim edilir.

2. Orta əsrlərdə fars dilinin azərbaycanlı alimlər tərəfindən öyrənilməsinə dair məqalə və məruzələr

Cəmilə Sadiqova fars dilinin orta əsrlərdə azərbaycanlı alimlər tərəfindən öyrənilməsinə dair çoxsaylı məqalə və məruzələrin müəllifidir. Bu məqalələrdən bir qismi, xüsusən leksikoqrafik əsərlərə dair məqalələr Təyyibə Ələsgərova ilə həmmüəlliflikdədir.

Leksikoqrafiya sahəsində C.Sadiqovanın ilk məqaləsi 1969-cu ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının “Xəbərlər”inin 3-cü sayında dərc olunan “Qətran Təbrizinin lüğəti”dir.

1971-ci ildə alimin Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının “Xəbərlər”inin 3-4-cü sayında “Məhəmməd bin Hinduşah Naxçıvaninin “Sihah əl-furs” lüğəti haqqında” məqaləsi dərc olunub.

C.Sadiqovanın Hinduşah Naxçıvaninin lüğətinə dair ilk məqaləsi isə 1974-cü ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının “Xəbərlər”inin 2-ci sayında dərc olunub. “əs-Sihahu-l-əcəmiyyə” barədə C.Sadiqova daha sonralar T.Ələsgərova ilə birgə 1986-cı ildə “Literaturniy Azerbaydjan” jurnalında “Orta əsrlər abidəsi”, “Elm və həyat” jurnalında 1987-ci ildə “Dilimizin qədim abidəsi”, 1989-cu ildə isə “Bir əlyazmanın taleyi” məqalələrini çap etdirib.

Bu iki alimin Hübeyş Tiflisi ilə bağlı Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının “Xəbərlər”ində 1987-ci ildə “Hübeyş Tiflisinin "Kamil ət-Təbir" əsərinin SSRİ-də yeganə kamil nüsxəsi” və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının “Məruzələr”ində 1988-ci ildə “Hübeyş Tiflisi və onun “Loğət-e qəvafi” əsərinin SSRİ-də yeganə əlyazma nüsxəsi” məqalələri işıq üzü görüb.

1990-cı illərdə C.Sadiqova və T.Ələsgərovanın Hüsaməddin Xoyinin “Töhfeyi-Hüsam” lüğəti barədə məqaləsi beynəlxalq elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılıb. 1991-ci ildə “Ədəbiyyat” qəzetində işıq üzü görən “Hüsamın gecikmiş töhfəsi” adlı məqalə həmin il Tehrandə “Varlıq” jurnalında, 1996-cı ildə isə Ankarada “Türk dünyası” jurnalında dərc olunub.

Bundan başqa, C.Sadiqovanın 2000-ci ildən sonra fars dilinin azərbaycanlı alimlər tərəfindən öyrənilməsinə dair aid bir sıra məqalələri müxtəlif elmi jurnallarda işıq üzü görüb. Onların sırasında 2002-ci ildə Ankarada çap olunan yüksək nüfuza malik “Türklər” jurnalının səhifələrində yer alan “Sözlükçülük Tarixində Farsca-Türkcə İlk Çeviri Sözlüklərinin Ortaya Çıkməsi” başlıqlı məqalənin xüsusi əhəmiyyəti var.

Bundan əlavə, C.Sadiqovanın “Hikmət” elmi araşdırmalar toplusunda 2005-ci ildə “Fars leksikoqrafiyası tarixində ensiklopedik lüğətlərin təşəkkülü”, 2007-ci ildə “Loğətə-fors” və “Sihah əl-furs” lüğətləri arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətlər”, “Şərq filologiyası məsələləri” toplusunda 2010-cu ildə “Fars dilçiliyi tarixində filoloji izahlı lüğətlərin təşəkkülü”, 2014-cü ildə “Farsca-türkcə ilk mənzum lüğət” adlı məqalələri dərc olunub.

Həmçinin C.Sadiqova ilə 2014-cü ildə “Azərbaycan şərqşünaslığı” jurnalında “Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvani və Məhəmməd bin Hinduşah Naxçıvaninin dilçilik fəaliyyəti” adlı məqaləmiz çapdan çıxıb.

C.Sadiqovanın fərdi, eləcə də T.Ələsgərova ilə həmmüəlliflikdə yazdığı məqalələri daha ətraflı nəzərdən keçirək.

1969-cu ildə işıq üzü görən “Qətran Təbrizinin lüğəti” məqaləsi ilk fars lüğəti kimi qiymətləndirilən leksikoqrafik əsərə həsr olunub. Məqalədə Qətran lüğətinin ilkliyi ilə bağlı ziddiyyətli fikirlər araşdırılaraq Qətranın “Təfasir fi lüğəti-l-furs” izahlı lüğətinin birinci olması əsaslandırılır. Həmçinin bu lüğətin özündən sonra yazılan lüğətlərə təsirindən bəhs edilir.

Qətran lüğəti barədə C.Sadıqova 2010-cu ildə “Şərq filologiyası məsələləri” toplusunda dərc olunan “Fars dilçiliyi tarixində filoloji izahlı lüğətlərin təşəkkülü” adlı məqaləsində də ətraflı yazıb. Məqalədə ilk olaraq XI əsr leksikoqrafik abidələrinə nəzər salınır və qeyd edilir ki, “əldə edilmiş ən qədim mənbələr, ilk fars izahlı lüğətinin Qətran Təbrizi tərəfindən yazılması fikrini söyləməyə əsas verir” (8, s.188). Tədqiqatçı bu fikri Qətranın müasiri – Əsədi Tusinin “Loğətə fors”un müqəddiməsindəki fikirlərlə əsaslandırır: “Şair Qətran bir kitabı yaratdı. O sözlər daha məşhur idi” (4, s.6).

XII-XIII əsrlərdə filoloji izahlı lüğətlərin yaradılmasının müşahidə edilmədiyini yazan tədqiqatçı, məqaləsində daha sonra XIV əsrin böyük azərbaycanlı alimi Məhəmməd bin Hinduşah Naxçıvaninin “Sihah əl-furs”una diqqəti çəkir.

C.Sadıqovanın XII əsr alimi Hübeyş Tiflisiyə həsr olunmuş ilk məqaləsi onun “Kamil ət-Təbir” əsəri haqqındadır. T.Ələsgərova ilə həmmüəlliflikdə yazılmış və 1987-ci ildə dərc olunmuş “Hübeyş Tiflisinin “Kamil ət-Təbir” əsərinin SSRİ-də yeganə kamil nüsxəsi” adlı məqalədə tədqiqatçılar bu əsərin bir çox əlyazma nüsxələrində yol verilən nöqsanlar, təhriflər, o cümlədən müəllifin adının da yanlış köçürülməsi barədə yazırlar. Onlar əsərin əlyazmaları arasında ən kamilinin apardıqları araşdırma əsasında Bakı nüsxəsinin olduğunu diqqətə çatdırırlar.

C.Sadıqova və T.Ələsgərovanın bir il sonrakı məqaləsi isə Hübeyş Tiflisinin “Loğət-e qəvafi” əsərinin SSRİ-də yeganə əlyazma nüsxəsinə həsr olunub. Araşdırmaçılar fars dilində müqəddimə və ərəbcə qafiyə sözlərin farsca qarşılığı verilmiş sözlükdən ibarət lüğətin Bakı nüsxəsinə Vatikan və Sepahsalar nüsxələri ilə müqayisə edirlər. Məqalədə əsərin II Qılıc Arslanın fərmanı ilə yazılmasına qarşı olan fikirlər tutarlı faktlarla təkzib edilir. Tədqiqatçılar aşkara çıxarılan Bakı nüsxəsinin uzun müddət gizli qalmasını müəllifin adının xəttat tərəfindən yanlış köçürülməsi ilə izah edirlər: “Xəttat müəllifi yaxşı tanımadığından Hübeyşi – Ceys, Tiflisini isə - Bətlisi oxumuş və yazıya köçürmüşdür” (1, s.95).

C.Sadıqova orta əsrlərə aid farsca ensiklopedik lüğətlər barədə də ayrıca məqalə yazmışdır. Onun “Hikmət” elmi araşdırmalar toplusunda dərc olunan “Fars leksikoqrafiyası tarixində ensiklopedik lüğətlərin təşəkkülü” məqaləsi də Hübeyş Tiflisinin bu sahədə yaradıcılığına həsr olunub.

Məqalədə Hübeyş Tiflisinin özü və leksikoqrafik yardacılığı barədə ümumi məlumat verdikdən sonra tədqiqatçı onun əldə etdiyi iki əsərini - xəstəliklər barədə məlumat verən “Kifayət ət-tibb” və yuxuyozmalara aid “Kamil ət-təbir” ensiklopedik lüğətlərini təhlilə cəlb edib.

C.Sadıqova və T.Ələsgərovanın məqalələri sırasında Bakı, Tehran və Ankarada dərc olunmuş “Hüsamin gecikmiş töhfəsi”nin xüsusi yeri var.

Məqalədə “Töhfeyi Hüsam” lüğətinin daha öncə itkin düşmüş hesab edildiyi bildirilir və bunun səbəbi belə izah edilir: “Ola bilsin ki, bizim əldə etdiyimiz nüsxədə əsərin adının “Töhfeyi-Hüsam” deyil, “Nəzmi Hüsam” getməsi də onun uzun müddət gizli qalmasına səbəb olmuşdur (3, s.76).

Məqalədə Hüsaməddin Xoyinin özü və yaradıcılığı, yaşadığı dövrdə Şərqdə yazılan digər mənzum lüğətlər, “Töhfeyi-Hüsam”ın quruluşu, tərkibi, lüğətin tərtibində istifadə edilən üsullar, öz əksini tapan qrammatik məsələlər barədə məlumat verilir. Tədqiqatçılar həmçinin Hüsamin bu mənzum lüğəti ilə Azərbaycan şeirində əruzun milliləşməsində göstərdiyi xidməti vurğulayır, onun lüğətinin türkdilli əsər kimi türk dillərinin öyrənilməsi baxımından türkologiya elmi üçün əvəzsiz mənbə olduğunu da qeyd edirlər.

C.Sadıqovanın daha sonralar “Şərq filologiyası məsələləri”ndə dərc olunan “Farsca-türkcə ilk mənzum lüğət” məqaləsində isə Fərahinin “Nisab üs-sibyan”ının təsirində yazılmış bu lüğətin özündən sonra gələn leksikoqraflara təsir göstərdiyi, onların “Töhfeyi Hüsam”a çoxlu nəzirələr yazdığı diqqətə çatdırılır.

Cəmilə Sadıqovanın 2002-ci ildə Ankarada dərc olunan nüfuzlu “Türklər” jurnalındakı “Sözlükçülük Tarixində Farsca-Türkcə İlk Çeviri Sözlüklərinin Ortaya Çıkməsi” adlı məqaləsi farsca-türkcə lüğətlər və bu sahədə azərbaycanlı alimlərin rolu barədə elmi məlumatların beynəlxalq elmi ictimaiyyətə çatdırılması istiqamətində atılan əhəmiyyətli addımlardandır. Tədqiqatçı məqalədə

Azərbaycan alimlərinin bu sahədə rolunu belə dəyərləndirir: “Farsca sözlüçülük gələnin ortaya çıxması və gelişimində Doğu halklarının aydınları ile birlikte Azərbaycan Türklerinin de hizmeti inkar edilemez. Bu ilmin araştırılmasında Azərbaycan bilginlerinin birçok katkısı vardır. Çeşitli ilim alanlarında onların yararlı faaliyeti Orta Çağlarda daha fazla gözükmetedir” (5, s.838).

Məqalədə Qətran Təbrizi, Hübeyş Tiflisi, Hinduşah Naxçıvani, İbn Mühənnə, Hüsəməddin Xoyinin və başqalarının bu sahədə fəaliyyəti nəzərdən keçirilir.

Cəmilə Sadıqovanın 2014-cü ildə “Azərbaycan şərqşünaslığı”nda dərc edilən Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvani və Məhəmməd bin Hinduşah Naxçıvaninin dilçilik fəaliyyətinə həsr olunan məqaləsində dilçilik elminin tarixində müstəsna payı olan bu ata-oğulun bu sahədə xidmətləri diqqətə çatdırılır. Məqalədə ilk olaraq onların həyatından müəyyən məqamlar qeyd edilir. Daha sonra ata Naxçıvaninin “əs-Sihah əl-əcəmiyyə” və oğul Naxçıvaninin isə “Sihahu-l-furs” lüğətləri təhlil edilir.

“əs-Sihah əl-əcəmiyyə”nin ərəb dilində yazılmış qrammatikasında fars dilçiliyinə aid bir sıra məqamlara aydınlıq gətirilir. Lüğətdə farsca sözlər iki əsas hissəyə ayrılır – adlar və feillər (məsdərlər).

“Sihahu-l-furs”a gəldikdə o, fars leksikoqrafiyası tarixində XIV əsrə qədər yazılan izahlı lüğətlər içərisində həcmə böyük, məzmunca daha geniş, daha mükəmməl olmaqla yanaşı, dilçiliyin başqa sahələrinə aid qiymətli məlumat verən faydalı əsərdir. Həmin lüğətdə fars dilinin tarixi, leksikologiyası, fonetikasi, qrammatikası, dialektologiyası, toponimik adlar və s. haqda verilən bir sıra qiymətli qeydlər əsərin əhəmiyyətini daha da artırır (6, s.6).

Məqalədə bu lüğətdə sözlərin şərhində yeri gəldikdə, onların həm fonetik, həm də qrammatik izahının da verildiyi diqqətə çatdırılır.

Məhəmməd bin Hinduşah Naxçıvani başqa bir məqalədə də müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb edilib. C.Sadıqovanın “Loğətə-fors” və “Sihah əl-furs” lüğətləri arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətlər” adlı məqalədə onların müəllifləri olan “fars leksikoqrafiyası tarixində lüğət tərtibinin əsasını qoyanlardan biri” (9, s.132) – XI əsr fars müəllifi Əsədi Tusi və XIV əsrdə yaşamış görkəmli Azərbaycan alimi Məhəmməd bin Hinduşah Naxçıvani və onların qafiyə üsulu ilə tərtib edilmiş müvafiq izahlı lüğətləri barədə məlumat verilir, sonra bu lüğətlər arasında 8 bənddə oxşar, 9 bənddə fərqli cəhətlər göstərilir.

C.Sadıqova və T.Ələsgərova birgə elmi tədqiqatlarının nəticələrini bir sıra beynəlxalq və respublika dərəcəli konfranslarda da səsləndirərək məruzə şəklində elmi ictimaiyyətə çatdırıblar. Bu sıradan onların 1983-cü ildə Bakıda Şərqşünasların II Ümumittifaq konfransında “əs-Sihah əl-Əcəmiyyə”dəki türk sözlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri, 1989-cu ildə Bakıda “Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyət tarixi problemləri” adlı elmi-nəzəri konfransda “əs-Sihah əl-əcəmiyyə”nin qrammatika hissəsi Azərbaycan dilçiliyinin tarixini öyrənən ilk mənbələrdən biri kimi”, 1991-ci ildə Rusiyanın Dağıstan Respublikasının Mahaçqala şəhərində Şərqşünasların IV Ümumittifaq konfransında “Orta əsrlər abidəsi “Təhfeyi Hüsam”ın nadir nüsxəsi haqqında”, 1994-cü ildə Bakıda “Şərqin aktual problemləri: tarix və müasirlik” adlı ümumrespublika elmi konfransında “XI-XII əsrlərdə Azərbaycan leksikoqrafiyasının təşəkkül və inkişaf yolları” mövzularında məruzələrini qeyd etmək olar.

Bundan əlavə C.Sadıqova fərdi şəkildə 1992-ci ildə Bakıda “Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri” adlı elmi-nəzəri konfransda “Təhfeyi Hüsam”da alliterasiya, 2001-ci ildə akademik Z.Bünyadovun xatirəsinə həsr olunmuş “Şərqin aktual problemləri: Tarix və müasirlik” adlı elmi-nəzəri konfransda “Fars leksikoqrafiyası tarixində “Loğətə-fors”un mövqeyi” mövzularında məruzələrlə çıxış edib.

Nəticə

Bütövlükdə fars dilçiliyinin, eləcə də onun ayrı-ayrı sahələrinin, xüsusilə də leksikoqrafiyanın təşəkkülündə və inkişafında azərbaycanlı alimlərin böyük rolu olub. Azərbaycanlı alimlər XI əsrdən başlayaraq günümüzdə qədər bu sahəyə böyük töhfələr verib, bir çox ilklərə imza atıblar. Alimlərimizin bu sahədə xidmətlərinin öyrənilməsində və elmi ictimaiyyətə çatdırılmasında

şərqşünas alimlər Cəmilə Sadıqova və Təyyibə Ələsgərovanın böyük əməyi olub. Qətran Təbrizi, Hübeyş Tiflisi, Hinduşah Naxçıvani, Hüsəməddin Xoyi, Məhəmməd bin Hinduşah Naxçıvani və digər azərbaycanlıların fars dilçiliyi elminə verdikləri töhfələrlə bağlı araşdırmalar bu orta əsrlər alimlərinin böyüklüyünü və bununla da elə Azərbaycan elminin qüdrətini göstərdiyi kimi, C.Sadıqova və T.Ələsgərovanın da araşdırmalarına həsr olunan bu yazı da bu alimlərin titanik əməyinin nəticələrini göz önünə gətirir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ələsgərova T., Sadıqova C. (1988). Hübeyş Tiflisinin "Loğət-e qəvafi" əsərinin SSRI-də yeganə əlyazma nüsxəsi. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının "Xəbərlər"i. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, №1, s.91-96.
2. Ələsgərova T., Sadıqova C. (1996). Hüsəməddin Xoyi. "Töhfeyi Hüsam" (XIII əsr farsca-türkcə mənzum lüğətin elmi-tənqidi mətni, transkripsiyası, türkcə sözlüyün əlifba sırası ilə düzümü, dil xüsusiyyətləri). Bakı, "Elm", 239 s.
3. Ələsgərova T., Sadıqova C. (1991). Hüsəmin gecikmiş töhfəsi. "Varlıq" jurnalı, №80-1, s.76-82.
4. Əsədi Tusi (1332). Loğət-e fors. Tehran.
5. Sadıqova C. (2002). Sözlükçülük Tarixində Farsca-Türkcə İlk Çeviri Sözlüklərinin Ortaya Çıkməsi. "Türkler" dergisi, Ankara, V cild. s.838-844.
6. Sadıqova C. (2014). Farsca-türkcə ilk mənzum lüğət. "Şərq filologiyası məsələləri", səkkizinci buraxılış, s.207-218.
7. Sadıqova C., Ələsgərova T. (1990). Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri (XI–XX əsrin birinci rübü). Bakı, "Elm", 228 s.
8. Sadıqova C. (2010). Fars dilçiliyi tarixində filoloji izahlı lüğətlərin təşəkkülü. "Şərq filologiyası məsələləri", beşinci buraxılış, s.188-196.
9. Sadıqova C. (2007). "Loğət-e-fors" və "Sihah əl-furs" lüğətləri arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətlər. "Hikmət" elmi araşdırmalar toplusu. №10, s.132-138.
10. Sadıqova C., Məmmədov V. (2014). Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvani və Məhəmməd bin Hinduşah Naxçıvaninin dilçilik fəaliyyəti. "Azərbaycan şərqşünaslığı", №2(12), s.4-6.

РЕЗЮМЕ

Вугар МАМЕДОВ

Об исследованиях трудов азербайджанских ученых средних веков в области персидского языкознания

Ключевые слова: персидское языкознание, словарь, Джамиля Садыгова, Таййиба Алескерова

Персидское языкознание имеет древнюю историю. Азербайджанские учёные сыграли большую роль в становлении и развитии персидского языкознания. В XI-XIII веках Катран Тебризи, Хубейш Тифлиси, Хиндушах Нахчивани, Хусамеддин Хойи, Мухаммад бин Хиндушах Нахчивани и другие учёные внесли огромный вклад в развитие персидского языкознания своими толковыми, двуязычными и энциклопедическими словарями, а также грамматическими трудами.

Ученые-востоковеды, кандидаты филологических наук Джамиля Садыгова и Таййиба Алескерова имеют большие заслуги в исследовании лексикографических и грамматических

работ азербайджанских ученых средних веков в области персидского языкознания. Ими изданы монография охватывающая тысячелетнюю историю персидского языкознания, критические тексты двух персидско-тюркских словарей XIII века. Опубликованы многочисленные статьи этих авторов на эту тему.

В статье рассматриваются монографии и книги, статьи и научные доклады этих исследователей в области изучения персидского языка азербайджанскими учеными в средние века.

ABSTRACT

Vugar MAMMADOV

Research on The Studies of Persian Language by Azerbaijan Scholars in the Middle Ages

Keywords: *Persian linguistics, dictionary, Jamila Sadigova, Tayyiba Alasgarova*

Persian linguistics has a long history. In Persian linguistics studies, Azerbaijani scientists have played a great role, especially in the formation of many of its branches. In the 11th and 13th centuries, Qatran Tabrizi, Hubeysh Tiflisi, Hindushah Nakhchivani, Husameddin Khoyi, Muhammad bin Hindushah Nakhchivani, and other scholars contributed to the foundation and development of Persian linguistics with their explanatory, bilingual, and encyclopedic dictionaries, as well as grammatical notes.

In bringing these scientists and their works to public attention, orientalist scholars who conducted in-depth research covering a thousand-year period and published a monograph, prepared a scientific-critical text of two Persian-Turkish dictionaries from the 13th century, and published numerous articles on this topic, doctors in philology Jamila Sadigova and Tayyiba Alasgarova, have provided great services.

The article reviews the monographs, books, articles, and reports of these researchers on the study of the Persian language by medieval Azerbaijani scholars.